

JERZY KOCHANOWSKI

Repatriáltak vagy expatriáltak?

Lengyel polgárok áttelepítése a Lengyel Köztársaság
egykori keleti területeiről, 1944–1946

A lengyelek 1944 és 1946 közötti kitelepítése a Második Köztársaság keleti vajdaságaiból nem elszigetelt jelenség volt, hanem csupán egy a háború utáni migrációk sorában. Ezért tűnik elkerülhetetlenek az összevetése az ukránok és fehéroroszok Lengyelországból való kitelepítésével, valamint elsősorban a németek elűzésével. Az egyes elemek csak ezután kerülnek megfelelő megvilágításba, ekkor áll össze a kép, amelyben nincsenek győztesek és legyőzöttek, többé-kevésbé tapasztaltak, hanem csupán emberek.

A „lublini” Lengyelország és a szovjet köztársaságok áttelepítési szerződesei (1944. szeptember) az „evakuálás” kifejezést használták. Röviddel ezután előbb a hivatalos iratokban, majd a közbeszédben is a „repatriálás”, „repatriáltak” kifejezéseket alkalmazták. E két kifejezés egyike sem felel meg az egykori keleti területekről, az úgynevezett *Kresy*-ből származó lakosság státuszának. Ők – ironikusan – „depatriáltak”-nak vagy „expatriáltak”-nak nevezik magukat. Véleményem szerint leginkább a „kitelepítés”, „áttelepítés”, „kényszer áttelepítés”, valamint szélsőséges esetekben – például Volhíniában vagy Vilniusban – egyenesen az „elüldözés” kifejezéseket kellene alkalmaznunk.

Akár mennyire nem értett is egyet a londoni emigráns kormány a szovjetbarát Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal (PKWN) az új keleti határvonal kérdésében, abban mindenképpen egyezett a véleményük, hogy a háború utáni Lengyelországnak homogén nemzetállammá kell válnia. Márpedig ez a népesség eltolódásához kapcsolódott: egyrészt a németek kényszerű kitelepítéséhez, másrészt pedig a lengyelek – önkéntes – áttelepüléséhez. Az önkéntesség elvét a „lakosság kölcsönös evakuálásáról” a PKWN és a Szovjet Szocialista Köztársaságok által 1944 szeptemberében kötött egyezményekben hangsúlyo-

san kiemelték. A szerződések a lengyel és a zsidó népesség „önkéntes áttelepülését” előfeltételezték a *Kresy*-ből (és természetesen az ukránokét és a fehér-oroszokét Lengyelországból), de az áttelepülés kritériumait nem határozták meg pontosan: az vagy az 1939. szeptember 17. előtti lengyel állampolgárság vagy pedig a lengyel nemzetiség kinyilvánítása volt. Figyelembe véve az egykori *Kresy* bonyolult etnikai viszonyait, ez szükségszerűen komoly konfliktusok forrásává vált.

A harmincas évek végi becslések szerint a Második Köztársaságnak az 1944-ben a Szovjetunióhoz csatolt keleti területein körülbelül 11.600.000 lengyel állampolgár élt, közöttük több mint 4 millió lengyel és több mint 1 millió zsidó. Feltételezhetjük, hogy az 1944. esztendő második felére a hátrterületek lengyel lakossága a szovjet és német repressziók, a terror, a holokauszt és az elhurcolások következtében a felére csökkenhetett. Ebben az összefüggésben meg kell említenem az ukrán nacionalisták által a háború idején Kelet-Galíciában és Volhíniában végrehajtott „etnikai tisztogatást”. E „háború a háborúban” nyolcvanezer halálos áldozatot követelt, háromszázezen pedig a Főköormányzóság területére menekültek.

Az 1944. szeptemberi szerződések az áttelepülést 1944. december 1. és 1945. április 1. közé tervezték. Az időpont nem volt tartható, az egyezmények hatályát többször meg kellett hosszabbítani. A lengyelek áttelepülésének fő fázisa lényegében 1946 júniusára fejeződött be. Az 1944. szeptemberi szerződések csak azokra a lengyelekre vonatkoztak, akik az adott pillanatban a Szovjetunió nyugati köztársaságaiban tartózkodtak, azokra nem, akik Oroszország belsejében éltek. Szerződést az ő repatriálásukról (ez esetben helyes a fogalom használata) csak 1946. július 6-án írtak alá. Ez a szerződés csupán a közvetlenül 1939. szeptember 1. előtt odaköltözött lengyel állampolgárookra vonatkozott, azokat a lengyeleket nem érintette, akik már régebben is Oroszországban (például Kazahsztánban) éltek.

Az áttelepülés első hulláma 1944 végén és 1945 elején viszonylag szerény méretű volt. Ez nem csupán a szervezési nehézségeken múltott, hanem a „rég Lengyelország” lerombolt területeinek csekély befogadóképességén is. Az áttelepítés 1945 második felében gyorsult fel, amikor ezt az úgynevezett visszanyert területeken beindult telepítési akció lehetővé tette, ami azonban a németek kitelepítését is felgyorsította. 1944-ben még csak Ukrajnából telepítették ki a lengyeleket (körülbelül 117.000 főt). Az 1945-ös esztendőben Ukrajnából már 512.000, Fehér-Oroszországból 136.000, Litvániából 73.000, a Szovjetunió belső területeiről pedig 22.000 embert telepítettek ki. Ugyanez 1946-ban: Ukrajnából 158.435, Fehér-Oroszországból 136.419,

Litvániából 123.443, Szovjetunió belső területeiről 221.717 fő. 1944 és 1946 között hivatalosan összességében mintegy másfél millió ember áttelepítésére került sor.

Egy kis kitérőt kell tennem, hogy megmagyarázzam a „hivatalosan” kifejezést. A lengyelek egy része ugyanis a hivatali struktúrák tudta és segítségével nélkül „repatriált”. Az „illegális” vagy „vad” áttelepülések ugyanakkor némi képpen különböztek a kelet-brandenburgi, alsó-sziléziai vagy pomerániai németek 1945 áprilisa és augusztusa között végbement „vad elűzésétől”. Az efféle migráció a *Kresy*-ben inkább a lakosság, mintsem a hivatalok kezdeményezésére történt. Ezen a módon politikailag kompromittált személyek jutottak el a „lublini” Lengyelországba (többek között a Honi Hadsereg tagjai), továbbá Vilnius környéki lengyelek, akik nem tudták kivárni a szerződéseket szabotáló litván hatóságok „hivatalos” kitelepítési akcióját. A másik csoportot az ukrán nacionalisták elől menekülő volhíniai lengyelek alkották. E csoportot mintegy kétszázezer főre becsülhetjük.

Mind a lengyeleknek, mind pedig a németeknek olyan területeket kellett elhagyniuk, ahol már évszázadok óta éltek, és amelyekhez erős emocionális, tradicionális és történelmi szálak fűzték őket. Az egykori Kelet-Németországban és az egykori Kelet-Lengyelországban az azonnali menekülési hajlandóság mellett ugyanúgy megvolt a helyben maradásra irányuló, nem kevésbé erős akarat is, amely erősebb volt az „újtól” való félelemnél. Az efféle magatartás összefüggésben állt az új határok tartósságára vonatkozó kétellyel, a politikai változások (például újabb világháború), a nemzeti koegzisztencia lehetőségének reményével, végül a lembergi és vilniusi lengyel értelmiség köreiben a *Kresy* nemzeti jellegének megőrzésével.

A „döntési folyamatban” – menni vagy maradni – fontos szerepet játszott a lengyel kormány propagandája, amelyet a *Kresy* lengyel lakosai között fejtett ki. Elsősorban Fehér-Oroszország és Litvánia vidéki lakossága számára a lengyel hatóságok jelentették a jogállamiság és a jövőbe vetett remény garanciáját. A lengyel hivatalnokok és küldöttek tevékenységét az ukránok és a litvánok állandó panaszai kísérték. A lengyel kormány litvániai főmegbízottját, Stanislaw Ochockit tizenöt évi munkatáborra ítélték.

A lengyel intézmények érdemeit nem szabad alábecsülnünk. De a nemzeti érzelmek, a lengyelországi – még ha nem is az ősök földjén való – élet akarása mellett a kivándorlás másik alapvető tényezője a félelem és kényszer volt. A kényszernek számos formája létezett: közvetlen terror (például Kelet-Galíciában), letartóztatások, elhurcolás a Szovjetunió belső területeire, erőszakos ukránosítás vagy litvánosítás. A döntésben segített az a tudat, hogy még

mindig jobb a bizonytalan sors elébe menni Nyugatra, mint a biztos sorsot választani – Keleten.

Az egyes szovjet köztársaságok hatóságai másképp kezelték a városi, mint a vidéki lengyel lakosságot. Amíg az öntudatos városiaktól gyorsan igyekeztek megszabadulni, addig a vidéki lakosság kitelepítését elhúzták, gyakran szabotálták is (főként Litvániában és Fehér-Oroszországban). A parasztok visszatartása gazdasági okokból volt fontos. A hatóságok bizonyos területek elnéptelenedésétől, a termelés visszaesésétől tartottak. A kiutazási igények regisztrálását gyakran korlátozták, főként az olyan vidékeken, amelyek a nemzetiségi kérdés már 1939 előtt sem volt egyértelműen meghatározható. Litvániában például 380.000 személyt regisztráltak, közülük 171–197 ezer (45,1–51,5%) települt ki valójában. Vilniusban a százalékos arány elérte a nyolcvanat, az egykori Wilnói vajdaság vidéki területein azonban körülbelül 31% maradt.

A városi lakosság áttelepülését nem egyedül az a tényező könnyítette, hogy az új hatalom előnyben részesítette az eltávolításukat. A városiak jobban hozzáfértek az információkhoz, a regisztráló helyekhez, a szállítóeszközökhöz. Lényegesen mobilabb csoportot képeztek a parasztnál, akiknek a gazdálkodáshoz szükséges eszközeiket, felszereléseiket stb. is magukkal kellett vinniük.

A Nemzeti Tanács áttelepülésekkel foglalkozó megbízottja, Stanislaw Grabski 1945 szeptember eleji jelentésében azt írta, hogy ha a *Kresy*-ben élő lengyeleket a lengyelországi utazástól valami visszatartja, akkor az *nem a határok megváltoztatásába vetett remény, hanem sokkal inkább a repatriáltakra Lengyelországban váró bizonytalan sorsból való félelem, valamint a végzetes szállítási körülmények*. Az „önkéntesen áttelepülő” lengyelek sorsa ebből a szempontból valóban nem különbözött a kényszerrel kitelepített németekétől. Ugyanaz az elv érvényesült: előbb az ember, aztán a vonat. Grabski jelentésében ez olvasható: „[a repatriáltak] általában 10–15 napot várnak a megígért vonatra, anélkül, hogy meleg étel főzhetnének, anélkül, hogy bármi is védené őket az esőtől, a vihartól és az állandó éjszakai fosztogatásoktól”.

A lengyelországi út is maga volt a pokol. A szállítási problémák elsősorban a katasztrofális szervezésből, a szétrombolt vasútvonalakból, a háborús prioritásokból, valamint a sima korrupcióból adódtak. A gyakran hetekig tartó utazás – főként az őszi és a téli hónapokban – számos áldozatot követelt, már csak azért is, mert az áttelepítést 1945–46 szigorú telén sem állították le. Például 1945. november 19-én a kelet-galiciai Buczaczból útnak indítottak egy szerelvényt 961 emberrel, közöttük 143 gyerekkel. Az ötvenöt

vagonból tizennégynek volt teteje. A vonat három hét múlva, december 10-én ért a 250 kilométer távolságra lévő Rzeszowba. Csupán a határon, a várakozás során négy ember fagyott meg. A jelentés betegeket, további állapotokat nem említ.

Az 1944. szeptemberi szerződések értelmében a lengyel áttelepülők családonként két tonnányi csomagot vihetek magukkal. Ezt valóban nem lehet összehasonlítani azzal, amit az átlagos kitelepített német vihetett magával. Hivatalos adatok szerint az áttelepülők 1944 és 1948 között 71.213 lovat, 139.272 szarvasmarhát, 168.960 mezőgazdasági termelőeszközt vittek magukkal Lengyelországba. A valós helyzet azonban kevésbé volt rózsás. Sok minden nem az államközi egyezményektől függött, hanem a helyi hatóságok döntéseitől, a helyi viszonyoktól és körülményektől. A litvánok minden háztartási eszközt (például matracokat) bútorként kezelték, s megtiltották a kivitelüket. Az új államhatárokon is szigorú vámvizsgálatokat végeztek.

Az áttelepülőket az út során folyamatosan zaklatta a Vörös Hadsereg, gyakran közönséges banditák támadták meg őket.

Az 1944. szeptemberi megállapodások szerint a lengyel kitelepülők hátrahagyott vagyonát (föld, ingatlan) fel kellett becsülni, hogy az új helyen mezőgazdasági üzemek vagy városi tulajdonban lévő ingatlanok formájában kompenzálják őket. Persze csak az olyan vagyonról lehetett szó, amelyről a tulajdonos bizonyítani tudta, hogy az övé, ami természetesen nem volt minden esetben lehetséges. A kártalanítás alapjául a helyi vegyes bizottságok vagyonleírása szolgált. Ám a kiutazás gyakorta kaotikus körülmények között, sietve zajlott, vagy éppen nyomás és terror hatása alatt, mint 1945 őszén Tarnopol környékén. A menekülők fölértékelés nélkül hagyták hátra vagyonukat, gyakran még evakuációs igazolványuk sem volt, amellyel igazolhatták volna, hogy áttelepülők. A fogadó országban sem volt kisebb a káosz, a letelepítés első „forradalmi” időszakában alig akadt valaki, aki a jogelveket betartotta volna.

A lengyel hatóságok igyekeztek „rugalmasan” kezelni a problémát, de az áttelepülő, aki nem tudta igazolni korábbi vagyoni helyzetét, tulajdonosból gyakran egyszerű haszonélvezővé vált. A tulajdonviszonyokat, főként a visszanyert területeken, részben mind a mai napig nem tisztázták. Manapság körülbelül négyszázezer egykori áttelepülőnek vagy a leszármazottaiknak van követelése az állammal szemben.

Az áttelepülők mindegyike megtapasztalta az új helytől, a teljességgel idegen környezettől való félelmet. Mind a németek, mind pedig a lengyelek számíthattak arra, hogy a helyi lakosság szemében ők idegen elemként, konkurenciaként jelennek majd meg. A levelek, amelyeket a megszállt Németországból

küldtek a „visszanyert területekre”, éppúgy az idegenség és az elutasítottság érzéseiről tanúskodnak, mint azok, amelyeket a „lublini” Lengyelországból küldtek a *Kresy*-be. Ugyanakkor számos áttelepülő számára a „kisebbik rossz”-nak számított, hogy a „rég Lengyelország” területére költözzön a visszanyert területek helyett. Közelebb voltak az elvesztett hazához, esetleg rokonaik éltek a környéken, a környezet ismerősebb volt, mint az egzotikus és idegen Wrocław, Szczecin vagy Jelenia Góra. Ugyanakkor a hatóságoknak más tervei voltak, mind állami, mind pedig regionális szinten. Az állami hatóságok számára elsőrangú politikai és gazdasági kérdés volt az egykori német területek betelepítése, még ha az a káoszt és veszteségeket eredményezett is. A „rég Lengyelország” területén, kiváltképpen az új keleti határok mentén nem akartak bizonytalan elemeket letelepíteni, akik természetesen negatív érzésekkel viseltettek a keleti szomszédokkal szemben.

A központi hatóságok politikája nagymértékben egybecsengett a helyi elíttek, főként a kommunisták szándékaival, akiknek szemében a repatriáltak nem csupán a politikai nyugalmat zavarták meg, hanem bizonyos mértékben az éppen csak létrehozott kliensrendszert is veszélyeztették. Az áttelepültek jelentős konkurenciát jelentettek az egykori német vagy ukrán gazdaságok és ingatlanok sorsát illetően is, amelyek átvételére a helybéli lakosság számított. 1945 szeptemberében a Varsó melletti Sochaczewből az alábbi jelentés érkezett: „A helyi hatóságok ellenségesen viszonyulnak a leteleítéshez. (...) Amíg egy repatriálnak nincs hol letelepednie, addig a helybéliek három vagy akár több gazdasággal is rendelkeznek.” Egyre népszerűbbé váltak az efféle jelszavak: Nagylengyelország a nagylengyeleké, Pomeránia a pomerániaiaké. A feszült helyzetben az is előfordult, hogy áttelepülőket gyilkoltak meg.

A repatriáltak nagy része az úgynevezett visszanyert területeken telepedett le: Litvániából 121.846, Fehér-Oroszországból 247.936, Nyugat-Ukrajnából 612.405 ember. Az útvonalak általában a szélességi körök mentén húzódtak: Ukrajnából Sziléziába, Litvániából és Fehér-Oroszországból Kelet-Poroszországba és Pomerániába. Például a Litvániából áttelepült lengyelek 26,1%-a a Gdanski Vajdaságban, 25,9%-a Olsztynban telepedett le, s csupán 14,8%-a került Wrocławba. Ezzel szemben az Ukrajnából jövők 37,9%-a Felső-Sziléziában, 35,4%-a pedig Alsó-Sziléziában telepedett le.

A fentebb leírt út vége általában nem jelentette egyben a problémák megszűntét is. Sőt, ellenkezőleg. Az alábbi példa Alsó-Sziléziából való, de éppúgy jellemző Pomerániára, Kelet-Brandenburgra és Kelet-Poroszországra is. Annyit persze meg kell még jegyeznünk, hogy az efféle jelentések és tudósítások elsősorban a negatív tényeket sorolták fel, ahol normális mederben

folytak a dolgok, ott nem készült jelentés. Volt a repatriálásnak olyan területe is, ahol – az akkori körülményeknek megfelelően – minden rendben ment (például a sziléziai Brynow).

Az áttelepülőket általában valamely vasútállomáson, de gyakran egyszerűen a mezőn tették ki. Íme tehát a jelentés az alsó-sziléziai Popielowból, 1945 júliusából: „A repatriálók táborai nyomorúságos és kétségbeejtő képet mutatnak. A komoly élelmiszerhiány mellett betegségek is tizedelik a repatriálókat. Hasonló sorsra jut az élő jószág is. Az élelmiszermaradékokon, a közeli trágyadombon és az állatokon legyek ezrei röpködnek, félelmetesen kísérteties képet nyújtva. Azokat a családokat, amelyeknek sikerült valamelyik faluban helyet találniuk, a szovjetek kiteszik a házakból, hogy a németeknek juttassák.”

Ezután következtek a letelepedés – gyakran az utazás tapasztalataival megegyezően tragikus – gondjai, az – egy ideig még eltartó – együttélés a németekkel, a – viszonylag rövid ideig tartó – konfliktusok a Vörös Hadsereggel, valamint a hosszadalmas problémák a lengyel hatóságokkal és a közép-lengyelországi áttelepülőkkel. Ám végül is a kelet-lengyelországiak számára Vilnius, Lemberg, Nowogrodek, Pinsk éppúgy történelemmé vált, mint a németek számára Breslau (Wrocław) és Stettin (Szczecin). A Bug mögötti „elveszett Árkádia” kollektív emlékezete viszont már egy másik írás témája.

Fordította: *Mesés Péter*